

- Idem van 1906-1945, inv.nr. 176, Gemeentearchief Zeist
- B.W.T.-archief, inv.nr. 151, Gemeentearchief Zeist
- Kadaster van de gemeente Zeist, Sector Stadsbeheer gemeente Zeist
- Weekbode voor Zeist, Driebergen en omstreken, jrg. 38 (1901)-jrg. 48 (1911)

Met dank aan ir. H. van den Top van de gemeente Zeist.

DE BETEKENIS VAN DE FAMILIE VAN DE POLL VOOR DE ZEISTER GEMEENSCHAP TUSSEN 1860 EN 1940

Lezing van drs. B.R. de Melker gehouden op 24 september 1991 ter gelegenheid van het veertig-jarig bestaan van de Van de Poll-Stichting.

Inleiding

Het is bijna twee eeuwen geleden dat de Bataafse Republiek in 1798 de gelijkheid van alle mensen proclameerde, ongeacht hun geboorte. Aan de bevoorrechte status van de adel kwam daarmee definitief een einde. Desalniettemin is er tot op de dag van vandaag een bepaalde vorm van ontzag voor leden van adellijke families blijven bestaan, een gevoel van afstand en onbereikbaarheid.

Op deze plaats is de vraag aan de orde in hoeverre hiervan ook sprake was met een van de adellijke families die in de negentiende en twintigste eeuw in Zeist woonden, de familie Van de Poll. In dit artikel zal de vraag gesteld worden welke rol de familie Van de Poll als adellijke familie speelde binnen de Zeister gemeenschap van 1860 tot 1940, met andere woorden, van het moment van hun komst daar tot aan het begin van de Tweede Wereldoorlog. Dit dienen wij dan voortdurend te vergelijken met de rol die de Nederlandse adel op nationaal niveau speelde, om de betekenis van de familie Van de Poll beter op haar waarde te kunnen schatten. Een dergelijk onderzoek speelt zich op drie vlakken af: het politieke, het econo-

mische en het sociale of maatschappelijke vlak. De bronnen hiervoor zijn te vinden in het uiterst rijke archief van de familie, dat momenteel ter inventarisatie op het Gemeentearchief van Amsterdam berust.

Voordat wij de familie en de adel in het algemeen aan een dergelijk onderzoek onderwerpen, is het noodzakelijk ons terdege te realiseren waar de Nederlandse adel in de negentiende eeuw voor stond. Vooral in Holland en Utrecht waren rond 1800 de middeleeuwse adellijke en riddermatige geslachten vrijwel allemaal uitgestorven. Koning Willem I besloot in 1814 dan ook tot een rigoureuze verjonging en vernieuwing van het adelsbestand. Een groot aantal personen van burgerlijke komaf werden met hun nageslacht in de adelstand verheven, namelijk zij die konden aantonen dat zij in de achttiende eeuw continu in de stedelijke regeringen gezeten hadden.

Tot deze groep van *nouveaux nobles* behoorden ook verschillende leden van de Amsterdamse familie Van de Poll. De familie was in de zestiende eeuw verhuisd van Montfoort naar Amsterdam en werd daar na korte tijd opgenomen in het regentenpatriciaat. Vooral in de achttiende eeuw wisten verschillende Van de Polls de top van de politieke machtsstructuur van de stad te bereiken. Niet alle takken van de familie werden in 1814 geadeld en verschillende takken zijn zelfs tot op de dag van vandaag niet in de adelstand verheven.

Zo ook Fredrik van de Poll (1780-1853), die nimmer opgenomen werd in de adelstand, ondanks zijn afkomst en zijn imposante bestuurscarrière. Zijn zoon Fredrik Harmen (1823-1909), die rond 1860 naar Zeist verhuisde, gelukte dit wel.

Het politieke vlak

Tot 1848, het jaar van de fundamentele grondwetsherziening, heeft de Nederlandse adel een grote invloed op de nationale politiek uitgeoefend. Het merendeel der ministers was voor 1848 afkomstig uit de adellijke milieus. In de Eerste Kamer der Staten-Generaal had de adel een groot overwicht en in de Tweede Kamer was zij eveneens sterk vertegenwoordigd door het toenmalige kiesstelsel, dat nog

niet gebaseerd was op het principe van algemeen kiesrecht en evenredige vertegenwoordiging. Ook in de Provinciale Staten waren zij een factor van belang. Zij vormden daarmee een van de steunpunten van de koning, want doorgaans was de adel trouw aan het Oranjestad. Op deze wijze wist met name koning Willem I de binnenlandse politiek te controleren. Na 1848 en de daaropvolgende, door Thorbecke gedomineerde jaren verloor de adel veel van haar politieke macht, maar zij bleef desondanks een prominente groep in de Nederlandse politiek.

Een uitstekend voorbeeld van een politicus in de eerste helft van de negentiende eeuw uit een aristocratisch milieu - hoewel hij paradoxaal genoeg zelf nooit door de Oranjes geadeld is - was Fredrik van de Poll (1780-1853). De man heeft een ongelooflijk aantal ambten en functies bekleed op stedelijk, provinciaal en staatsniveau. Om er enkele te noemen: regent van het Burgerweeshuis, curator van de stadsarmenschoolen, lid van de Raad van Amsterdam, directeur van de in- en uitgaande rechten en accijnzen van Noord-Holland, curator van het Atheneum Illustre, rijksadvocaat in Noord-Holland, burgemeester van Amsterdam, lid van de Provinciale Staten van Holland, lid van de Tweede Kamer, staatsraad in buitengewone dienst, gouverneur van de provincie Utrecht. Daarnaast bekleedde hij vele commissariaten. Hij werd gekenmerkt door een absolute trouw aan koning Willem I, hoewel deze hem waarschijnlijk verscheidene malen min of meer heeft laten vallen - onder andere in 1836 als burgemeester van Amsterdam na het soeploodsoproer. De omwenteling van 1848 heeft hij niet begrepen en werd door hem afgekeurd. Zijn laatste ambt - gouverneur of Commissaris des Konings van Utrecht - eindigde in een reeks aanvaringen met Thorbecke, toen minister van Binnenlandse Zaken. Een en ander resulteerde in 1850 in het ontslag van Van de Poll, wat tevens het einde van zijn politieke loopbaan betekende. Met hem verdween de familie ook uit de landspolitiek.

Zijn gelijknamige kleinzoon, Fredrik van de Poll (1860-1937) - Frits voor zijn vrienden - komen wij tegen op een bescheidener niveau, als regionaal politicus. Vele decennia was hij lid van de gemeente-

raad van Zeist. Verscheiden malen werd hij verzocht zich kandidaat te stellen voor de Provinciale Staten van Utrecht of de Tweede Kamer, maar elke keer weigerde hij een dergelijke voordracht. Dat hij populair was bij de Zeistenaren mag blijken uit het feit dat hij meermalen met het grootste aantal stemmen gekozen werd tot raadslid. Hoewel zijn politieke voorkeur de liberale was, profileerde hij zich meestal als iemand die boven de partijen stond en niet het partijbelang, maar zijn principes de doorslag liet geven. Dit verleende hem uiteraard een grote autoriteit en een uitstraling bij de dorpsbevolking, maar verhinderde dat hij een werkelijke politieke macht binnen het dorp had. Ook dit is een oorzaak geweest, naast zijn bescheiden ambities op politiek gebied, dat hij geen hogere functies bereikt heeft.

Het beeld van de familie Van de Poll als politieke factor in de negentiende eeuw is duidelijk. Geconcludeerd kan worden dat de familie aan politieke betekenis verloor in de negentiende eeuw. Tegen de tijd dat zij in Zeist arriveerde, was haar gewicht in deze gereduceerd van nationale tot regionale betekenis.

Het economische vlak

In de negentiende eeuw was de adel een in economisch opzicht passieve factor. De oorspronkelijke adel was dit al van oudsher en de door koning Willem I geadelden haastten zich om zich aan dit patroon aan te passen. De adel was doorgaans vermogend, maar het familiekapitaal werd niet gebruikt om te investeren of bedrijven op te zetten. De meesten beperkten zich ertoe te rentenieren. In Oost-Nederland bestond het adellijk vermogen voornamelijk uit grootgrondbezit. In Holland moest de nieuwbakken adel het vooral hebben van aandelen, naast enig grondbezit. De Industriële Revolutie luidde de opkomst van een nieuwe groep van ondernemers en bankiers in en daarmee verdween de adel als collectieve economische factor definitief van het eerste plan.

Nu hadden de Van de Polls uit Zeist al een paar generaties eerder een groot deel van hun rijkdom verloren zien gaan. Nog in de acht-

tiende eeuw behoorden hun voorvaders tot de rijkste Amsterdammers, maar Harman van de Poll (1751-1807), vader van de bovengenoemde Fredrik van de Poll (1780-1853), verloor zijn firma en zijn vermogen aan een oom die wat handiger en wat minder scrupuleus was.

Misschien wijkt de familie Van de Poll in Zeist daarom wel van het traditionele beeld af. Want, zowel Fredrik Harmen van de Poll (1823-1909) als zijn zoon Frits (1860-1937) was een ondernemer. Fredrik Harmen van de Poll zette kort na zijn komst naar Zeist een levensverzekeringsbank op, De Kosmos. Het hoofdkantoor van deze bank liet hij bouwen naast zijn woonhuis Beek en Royen. Het kan nog steeds in zijn voor die tijd karakteristieke bouwstijl bewonderd worden aan de Dribergseweg. De Kosmos werd al snel een internationale organisatie, die vooral belegde in Duitse effecten. De bank reikte naar grote hoogten, maar de grote economische crisis in Duitsland na het einde van de Eerste Wereldoorlog en de daarmee gepaard gaande hyperinflatie werd De Kosmos fataal. In 1923 ging De Kosmos failliet. Dit was een gevoelige slag voor de familie. Niet alleen vanuit overwegingen van prestige, maar voornamelijk omdat alle familieleden een groot deel van hun kapitaal in of via deze bank belegd hadden. Het familievermogen werd dus in 1923 min of meer gereduceerd tot het bezit van Beek en Royen.

In hoeverre De Kosmos van belang geweest is voor de dorps economie valt moeilijk na te gaan. Het is zonder meer waarschijnlijk dat verschillende Zeistenaren werk gevonden hebben bij de bank. Na te gaan valt dit helaas niet in het familiearchief. In andere opzichten werkte de aanwezigheid van een familie Van de Poll uiteraard ook stimulerend op de Zeister economie. Er waren verschillende personen in dienst bij de familie zoals dienstmeisjes, schoonmaaksters en tuinpersoneel. Verder vond de plaatselijke middenstand baat bij de bestedingen van de familie. Uitzonderlijk hoog zullen die niet geweest zijn. Ten eerste was de familie niet exorbitant rijk. Bovendien moest men na het faillissement van De Kosmos in 1923 uiteraard wat voorzichtiger met de uitgaven omspringen. En in de tweede plaats wilden de Van de Polls geenszins een rijke staat van

dienst houden. Integendeel, het bestedingspatroon was verre van uitbundig. De recepten in de kookboeken getuigen daarvan. In oudere kookboeken kunnen wij nog lezen hoe wij een heel kalf moeten bereiden of een groot banket aanrichten, maar in de eigenhandig geschreven kookboeken uit de tweede helft van de negentiende eeuw vinden wij voornamelijk recepten voor de gewone burgermanschap. Al met al een heel verschil met de verschillende families die in de achttiende en negentiende eeuw gehuisvest waren op het Slot Zeist. De brieven van de freules Van de Poll, waarin zij visites aan het Slot beschrijven, laten duidelijk uitkomen dat het leven daar aanmerkelijk luxueuzer was dan op Beek en Royen.

Wat de betekenis van de familie Van de Poll op het economische vlak betreft kunnen wij concluderen dat dit afwijkt van het algemene beeld van inertie wat wij bij de Nederlandse adel in de negentiende eeuw zien. Wat hun daadwerkelijke invloed op de dorps economie geweest is, blijft moeilijk te achterhalen. Hun bedrijf - De Kosmos - en hun huishouden zorgden voor enige werkgelegenheid en de middenstand van Zeist voer wel bij hun dagelijkse aankopen. De invloed hiervan moeten wij echter zeker niet overschatten.

Het maatschappelijke vlak

Het woord dat in 1814 gebruikt werd voor de vernieuwing van de Nederlandse adel is veelzeggend: men werd *verheven* in de adelstand. Enerzijds werd er een status gecreëerd die er daarvoor nog niet was, anderzijds werd de nieuwe edelman verheven boven het 'gewone' volk. In die zin bleef de adel een aparte stand vormen in de negentiende eeuw. Dit vertaalde zich, behalve in politieke invloed, zoals wij hiervoor gezien hebben, vooral in het bekleden van de verschillende hoffuncties die met de oprichting van het Koninkrijk der Nederlanden in 1814 gepaard gingen. Tot ver in de twintigste eeuw zouden deze functies het exclusieve bezit blijven van leden van adellijke families. Ook twee leden van de hier belichte familie wisten zo ver te geraken. Henriëtte van de Poll (1853-1946) werd in 1879 benoemd tot hofdame van koningin Emma, direct nadat deze

getrouwd was met koning Willem III. Gedurende enige tijd was zij mede belast met de opvoeding van het jonge prinsesje Wilhelmina. Daarna bleef zij tot aan de dood van Emma in 1934 een van de voornaamste vertrouwelingen van de koningin-moeder. Louise van de Poll (1858-1943) werd na de geboorte van Juliana in 1909 met de opvoeding van de troon- opvolgster belast. Van deze taak werd zij in 1920 ontheven, waarbij meningsverschillen tussen haar en koningin Wilhelmina over de op- voeding van Juliana een rol gespeeld hebben. Wel bleef zij als hofdame du palais honoraire verbonden aan het hof.

In Zeist speelde de familie eigenlijk een dubbelrol. Men verbleef tegelijkertijd tussen het volk en boven het volk. Een goed voorbeeld hiervan vormt de plaatselijke harmonievereniging, opgericht door Fredrik Harmen van de Poll (1823-1909). Hij zou vele jaren voorzitter van de Zeister Harmonie blijven, om, toen hij zich te oud voelde worden, de voorzittershamer aan zijn zoon Frits (1860-1937) over te dragen. Beiden stelden zich niet apart op van de leden. Er was continu contact tussen voorzitter en muzikant, tussen jonkheer en dorpling. Het ontzag van de Zeistenaar voor die man met die bijzondere status bleef. Er bleef een constante afstand, wat goed afgelezen kan worden aan de toon van de verschillende brieven die leden van de harmonie aan hun voorzitter richtten.

Op muzikaal gebied was de familie toch al buitengewoon actief. Er werden benefiet-concerten georganiseerd, er werd muziekles gegeven en vooral, er werd thuis of bij anderen, gemusiceerd. Dat gebeurde soms in vrijblijvende vorm, soms in de vorm van huisconcerten. Vooral Johanna van de Poll (1872-1970) moet hier met name genoemd worden. Wel bedacht moet worden dat de betekenis van de familie op muzikaal gebied het regionale plan overstijgt. Verschillende leden van de familie waren betrokken bij muzikale instellingen zoals het Utrechts Stedelijk Orkest, de Nederlandse Bond van Harmonieverenigingen, de Vereniging Toonkunst, de Vereniging Cecilia enzovoorts. Vooral Johanna van de Poll en haar vader Fredrik Harmen onderhielden nauw contact met vele musici en componisten. Dit resulteerde onder meer in de frequente huisvesting op Beek en

Royen van buitenlandse musici op tournee in Nederland.

Hier zijn alleen de activiteiten van de familie op het muzikale terrein aangestipt. Ook elders verrichtte de familie maatschappelijk werk in de ruimste betekenis van het woord. In ieder geval dient de betrokkenheid van de freules Van de Poll bij de zendingsactiviteiten in Suriname en Nederlands-Indië genoemd te worden - in nauwe samenwerking met de Evangelische Broedergemeente - en hun inspanningen voor de Belgische vluchtelingen tijdens en na de Eerste Wereldoorlog.

Op maatschappelijk terrein was de familie Van de Poll dus uitermate actief. Uit hun brieven spreekt ook een gevoel van verantwoordelijkheid, een gevoel dat zij een positie in de maatschappij bekleden, die met zich meebrengt dat men dergelijke verplichtingen op zich neemt. Deze activiteiten beperkten zich geenszins tot Zeist en omgeving, maar traden buiten de regionale grenzen.

Conclusie

Wanneer wij nu de balans opmaken voor de familie Van de Poll als representant van de Nederlandse adel in de negentiende en twintigste eeuw, kunnen wij een aantal zaken vaststellen. Ten eerste is gebleken dat de familie in de eerste helft van de negentiende eeuw inderdaad redelijk representatief was voor de Nederlandse adel. De familie was toen van nationale betekenis, zoals dat voor zoveel andere adellijke geslachten gold vóór 1848. Ook hebben wij kunnen vaststellen dat dit in de hier onderzochte Zeister periode is veranderd. In de tijd tussen 1860 en 1940 waren de Van de Polls voornamelijk van belang voor de Zeister gemeenschap, in veel grotere mate dan voor de Nederlandse maatschappij als geheel. In politieke zin waren zij niet als de De Geers, in economisch-financiële zin waren zij niet als de Ludens of de Van Loons. Alleen op bepaalde aspecten van het maatschappelijk leven - de muziek, de zending - overstijgt hun betekenis het strikt regionale niveau. Wat zij echter gemeen hadden met de De Geers en de Van Loons was het ontzag van en de afstand tot de plaatselijke bevolking, zoals die op sommi-

ge plaatsen in Nederland tot op heden is blijven bestaan.

drs. B.R. de Melker

AUSTERLITZ: ZO'N VAART LIEP HET NIET

Eerst denken, dan doen! Ook als je koning met vorstelijk gebaar 'in the middle of nowhere' een dorp of stad wilt stichten. Maar Louis Napoleon, 'door de gratie Gods en de constitutie des Koninkrijks Koning van Holland', gebaarde al zonder gedacht te hebben. Eerst doen, dan denken, vond hij. En met een paar pennestreken verordonde hij bij decreet van 17 augustus 1806 de stichting van het dorp/de stad Austerlitz. Zijn beweegreden? De creatie van een eeuwige hommage aan zijn broer en keizer Napoleon Bonaparte, keizer der Fransen. En natuurlijk ook wel een beetje aan zichzelf.

In 1804 onder de aanduiding 'Camp d'Utrecht' als legerplaats ontstaan, gedurende ongeveer een jaar door een dikke 20.000 man als zodanig gebruikt, en anno 1806 al weer nagenoeg verlaten, lag deze buurtschap 'in het midden van nergens'. En daar moest dan een stad komen? Het koninklijk decreet werd in 1806 ongetwijfeld met veel scepsis ontvangen. Ook in Utrecht, Zeist en Driebergen werden de schouders in een gebaar van twijfel opgehaald Eerst zien, dan geloven!

Edoch, 's Konings wil was wet, de zaak werd onverwijld 'in trein' gebracht. De minister van binnenlandse zaken, samen met z'n collega's van financiën en oorlog met de executie van het decreet belast, verzocht op 21 augustus (vier dagen na de uitvaardiging van het decreet) aan het Departementaal Bestuur van Utrecht 'alle die middelen te kennen voordragen, welke ter bereiking van dat oogmerk zouden gevordert worden'. In Utrecht werd terstond een commissie 'ge-decerneerd' die kennelijk zonder uitstel aan het werk toog. Na de situatie ook nog eens ter plekke te hebben beoordeeld werd het verlangde advies al na veertien dagen (!) schriftelijk aan de heer minister uitgebracht.